ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 9

Α΄. Ο ΘΕΟΣ 23
1. Η ΕΝΝΟΙΑ 25
α΄. Η παντοδυναμία 28
β΄. Η άπειρη καλοσύνη 35
γ΄. Η γνώση των πάντων 50
2. Η ΥΠΑΡΞΗ 68
α΄. Εμπειρική προσέγγιση 70
β΄. Λογική ανάλυση 87
γ΄. Απόπειρα διαγραφής 100
δ΄. Ηθική επιταγή 112
ε΄. Εσχατολογική αναγωγή 123

Β΄. Η ΓΝΩΣΗ 131
1. ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΚΑΙ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ 141
2. Η ΡΑΨΩΔΙΑ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ, ΤΩΝ ΠΑΡΑΙΣΘΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΩΝ 162
α΄. Η αυτονομία των αισθήσεων 163
β΄. Το επιχείρημα των παραισθήσεων και των ψευδαισθήσεων 172

3. Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ..... 184
α΄. Η αμφισβήτηση της επαγωγής 190
β΄. Στην δίνη των υποθέσεων 200
4. ΤΟ ΑΙΝΙΓΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ..... 213

Γ΄. Η ΗΘΙΚΗ ΠΡΑΞΗ 243
1. ΤΟ ΚΑΛΟ 246
α΄. Ψευδεπίγραφο ή έγκυρη έννοια;..... 248
β΄. Αναφορές 262
γ΄. Χρήσεις..... 299
2. Η ΠΡΑΞΗ 332
α΄. Η αναγκαιότητα 341
β΄. Οι συντελεστές 348
γ΄. Τα ζώα 361

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 375

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ 385

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν ο Conan Doyle δημιουργούσε τον Sherlock Holmes, τον δαιμόνιο ντετέκτιβ, που ήταν ικανός να λύνει τα μεγαλύτερα και πιο πολύπλοκα αστυνομικά μυστήρια, δεν φανταζόταν, ασφαλώς, ότι, μέσα από τον μεγαλοφυή ήρωά του και τις συναρπαστικές ιστορίες του, θα παρείχε, συγχρόνως, στους πολυπληθείς αναγνώστες του ορισμένες αυθεντικές εικόνες από την φυσιογνωμία και την δράση των φιλοσόφων.

Οι περιπτώσεις, βέβαια, προς τις οποίες εστρέφετο το ερευνητικό ενδιαφέρον του Sherlock Holmes, δεν είναι οι ίδιες με τις υποθέσεις που απασχολούν τους φιλοσόφους. Ωστόσο, ο τρόπος αντιμετώπισής των και η διαδικασία που ακολουθούσε ο ευρηματικός ντετέκτιβ απεικονίζει τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται, επίσης, οι φιλόσοφοι.

Συγκεκριμένα, κάτι που είναι αξιοσημείωτο στις περιπέτειες του Sherlock Holmes δεν είναι τόσον η εκπληκτική ικανότητά του να φτάνει στην λύση των αινιγμάτων που είχε ν' αντιμετωπίσει, όσον η δυνατότητά του να βλέπει και να εντοπίζει προβλήματα εκεί όπου οι άλλοι, εντελώς ανυποψίαστοι —όχι μόνον οι καθημερινοί

άνθρωποι, αλλά και οι ειδικοί αστυνομικοί υπάλληλοι της Scotland Yard—, έβλεπαν συνήθη, τρέχοντα γεγονότα και οικεία πράγματα ([29] · [24] σσ. 461-9). Για παράδειγμα, όταν, κάποια Χριστούγεννα, ο Dr Watson, ο στενός και μόνιμος συνεργάτης του Sherlock Holmes, τον επισκέφτηκε στο σπίτι του και τον είδε, χρησιμοποιώντας έναν φακό και μια λαβίδα, να εξετάζει "ένα φτηνό και σκληρό, ιδιαίτερα να το φορά κανείς, καπέλλο, που ήταν σκισμένο σε ορισμένα μέρη του", ο Sherlock Holmes του συνέστησε να μην το δει απλώς σαν ένα στραπατσαρισμένο καπέλλο, αλλά να το αντιμετωπίσει σαν ένα "διανοητικό πρόβλημα". Έτσι, το καπέλλο εκείνο στάθηκε η αφορμή, για να ξετυλιχτεί, στην συνέχεια, μια από τις πιο ενδιαφέρουσες στην σταδιοδρομία του Sherlock Holmes και του Dr Watson περιπέτειες, η οποία, ασφαλώς, δεν θα είχε εκτυλιχθεί, εάν ο δαιμόνιος ντετέκτιβ δεν είχε, εξ αρχής, εντοπίσει στην παρουσία του στραπατσαρισμένου καπέλλου ένα ανύπαρκτο στα μάτια των άλλων ανθρώπων πρόβλημα ([34]).

Κατά τρόπον ανάλογο, πράγματα που οι άλλοι τα προσπερνούν ανυποψίαστοι προκαλούν το ενδιαφέρον των φιλοσόφων, οι οποίοι εντοπίζουν σ' αυτά προβλήματα και απορήματα ικανά να προκαλέσουν σημαντικές για την ζωή μας συζητήσεις. Η απλή εμπειρία του φαγητού, λόγου χάριν, είναι δυνατόν ν' αποτελέσει γι' αυτούς αφορμή για μια μεγάλη πνευματική περιπλάνηση. Συγκεκριμένα, καθένας μας, τρώγοντας, νιώθει κάποιαν ευχαρίστηση, κάποιαν ηδονή. Ορισμένες φορές, όμως, αποποιούμενος

κανείς το φαγητό, είναι δυνατόν να καρπωθεί άλλης μορφής ηδονές· κάνοντας δίαιτα, για παράδειγμα, μπορεί ν' αποκτήσει καλύτερη σιλουέττα, να γίνει πιο ελκυστικός και, έτσι, να νιώθει πιο ευχάριστα. Εν τοιαύτη περιπτώσει, τίθεται το ερώτημα: ποιο από τα δυο είδη ηδονής πρέπει να επιζητεί κανείς —την ηδονή που είναι σύμφυτη με την γεύση του φαγητού ή την ηδονή που συνεπάγεται η αποχή από το φαγητό; Αυτό είναι ένα πρόβλημα που προκάλεσε το ενδιαφέρον των φιλοσόφων ήδη από την αρχαιότητα. Τότε, όπως θα δούμε παρακάτω (Γ', 1, β'), ορισμένοι φιλόσοφοι, ακολουθώντας τον Αρίστιππο τον Κυρηναίο, ισχυρίστηκαν ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να θηρεύουν οποιαδήποτε ηδονή τους προσφέρεται και, συνεπώς, αν τους παρέχεται η ευκαιρία να φάνε τώρα, δεν πρέπει να το αρνηθούν. Άλλοι φιλόσοφοι, όμως, υιοθετώντας την γνώμη του Επίκουρου, στον οποίο θ' αναφερθώ, επίσης, παρακάτω, απεφάνθησαν ότι είναι σωστό και φρόνιμο να παρακάμπτει κανείς ηδονές που μπορεί να δοκιμάσει σε μιαν ορισμένη χρονική στιγμή, προκειμένου, αργότερα, να καρπωθεί άλλες, καλύτερες ηδονές· εν τοιαύτη περιπτώσει, είναι σωστό να μη φάει κάποιος (ή, έστω, να φάει λίγο), εάν ξέρει ότι στο μέλλον θα νιώσει μια καλύτερη ηδονή. Αλλά ποιες ηδονές είναι οι καλύτερες; Με ποια κριτήρια θα πρέπει να γίνει η ιεράρχησή τους; Και γιατί το κριτήριο των επιλογών μας πρέπει να είναι οι ηδονές που —τώρα ή στο μέλλον— πρόκειται να καρπωθούμε; Μήπως η ζωή μας θα ήταν καλύτερη, αν ο καθένας μας δεν έβαζε πάνω από όλα το δικό του συμφέρον, την δική

του ευχαρίστηση, την δική του ηδονή; Τι πρέπει, λοιπόν, να κάνουν οι άνθρωποι; Ποιο είναι το σωστό; Και τι σημαίνουν οι όροι "πρέπει" και "σωστό"; Ποιος μας ορίζει το σωστό και εκείνο που πρέπει να κάνομε; Εμείς μόνοι μας αποφασίζομε γι' αυτά ή, μήπως, κάποιος άλλος, ο θεός; Μα υπάρχει θεός; Και αν υπάρχει, πώς μπορώ να μιλάω γι' αυτόν; Είναι, πράγματι, παντοδύναμος, παντογνώστης και πανάγαθος; Και αν ναι, πώς δικαιολογείται η δυστυχία και το κακό που υπάρχουν στον κόσμο; Αυτά και άλλα, απεριόριστα στον αριθμό τους, συναφή ερωτήματα, που για αφετηρία τους είναι δυνατόν να έχουν ένα απλό περιστατικό ή πράγμα της καθημερινής ζωής μας, όπως είναι το φαγητό, είναι προβλήματα που τα προβάλλουν οι φιλόσοφοι στα μάτια των ανυποψίαστων συνανθρώπων τους και προσπαθούν να βρουν τρόπους αντιμετώπισής των.

Στις πνευματικές περιπλανήσεις που κάνουν, προς αναζήτηση λύσεων των προβλημάτων που τους απασχολούν, οι φιλόσοφοι απομονώνονται και χάνονται σ' έναν κόσμο δικό τους, προσπαθώντας έτσι να ξεπεράσουν τις παντοειδείς συνήθειες και προκαταλήψεις της καθημερινής και, εν πολλοίς, δύσκαμπτης ζωής των ανθρώπων, οι οποίες δεν τους αφήνουν να δουν τα πράγματα με καθαρό μάτι ([92]). Η συμπεριφορά των φιλοσόφων, εν προκειμένω, μοιάζει προς τον τρόπο που ορισμένες φορές συμπεριφέρεται ο Sherlock Holmes.

Από τις πιο χαρακτηριστικές σκηνές του δημοφιλούς ντετέκτιβ είναι εκείνη όπου εμφανίζεται απομονωμένος

στον εαυτό του, αποκομμένος από τον κόσμο των πραγμάτων, των καταστάσεων, των γεγονότων και των πλασμάτων (ζώων ή ανθρώπων) που τον περιβάλλουν. Υπάρχουν στιγμές όπου του θέτουν τις πιο απλές ερωτήσεις και εκείνος δεν αντιδρά. Φαίνεται σαν να μην καταλαβαίνει τι συμβαίνει γύρω του. Ζει στον δικό του κόσμο, βυθισμένος στις δικές του σκέψεις και τους δικούς του συλλογισμούς, προσπαθώντας να βάλει σε *λογική* τάξη την εξέλιξη των γεγονότων που αναφέρονται στο πρόβλημα, το οποίον έχει εντοπίσει και αναζητεί την λύση του. Κατά την επεξεργασία των διαφόρων γεγονότων και καταστάσεων που κάνει στο μυαλό του, ο Sherlock Holmes θέτει υπό αμφισβήτηση τα πάντα. Τίποτε δεν παίρνει σαν δεδομένο. Το κάθε τι είναι ενδεχόμενο ν' ανατραπεί. Κρατά μόνον ό,τι αντέχει στην λογική ακολουθία των πραγμάτων, αδιαφορώντας εάν αυτό είναι παράδοξο και φαίνεται απίθανο να συμβεί. Η λογική αλληλουχία, που αναζητεί στο μυαλό του ο Sherlock Holmes, δεν είναι ανάγκη ν' ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα όπως αυτή παρουσιάζεται στα μάτια μας. Απεναντίας, η λογική αλληλουχία (όταν ο Sherlock Holmes, έχοντάς την βασανίσει στο μυαλό του και βεβαιωθεί πλέον για την πληρότητά της, την ανακοινώνει στα άλλα πρόσωπα γύρω του) έρχεται να κλονίσει, κατά τρόπον ιδιαίτερα αναπάντεχο πολλές φορές, την, συχνά ήρεμη και ειδυλλιακή, ατμόσφαιρα του τοπίου και ν' ανατρέψει ριζικά την καθεστηκυία τάξη των πραγμάτων, των γεγονότων, των καταστάσεων και οποιωνδήποτε άλλων στοιχείων συγκροτούν τον χώρο όπου εκτυλίσσεται

η εκάστοτε υπόθεση, που έχει αναλάβει ο μεγαλοφυής ντετέκτιβ. Η στιγμή αυτή, ακριβώς, της ανακοίνωσης των λογικών πορισμάτων του Sherlock Holmes, τα οποία αποκλίνουν από την φυσική στα μάτια μας ροή των γεγονότων, είναι από τα συναρπαστικότερα σημεία, αν όχι το πλέον συναρπαστικό στοιχείο, των "αθάνατων" ιστοριών του δημοφιλούς ήρωος.

Όπως ο Sherlock Holmes, οι φιλόσοφοι, βυθισμένοι στις πνευματικές αναζητήσεις των, επιδιώκουν να βρουν την *λογική* συνάφεια και αλληλουχία των πραγμάτων και των γεγονότων του κόσμου, αδιαφορώντας για εκείνα που, πράγματι, συμβαίνουν γύρω τους και είναι δυνατόν να τα παρατηρήσει ο καθένας, ακόμη και ένας απλοϊκός άνθρωπος. Υπάρχει, σχετικώς, ένα επεισόδιο από την ζωή του Θαλή του Μιλησίου, του θεωρούμενου σαν πρώτου φιλοσόφου, το οποίο διηγείται ο Πλάτων ([95] 174a-b). Κάποτε, λέει, ο Θαλής σκόνταψε και έπεσε μέσα σ' ένα πηγάδι, επειδή περπατούσε με το κεφάλι ψηλά, παρατηρώντας τ' αστέρια. Τότε μια "εμμελής και χαρίεσσα" υπηρέτρια από την Θράκη τον πείραξε λέγοντάς του ότι καταγίνεται με ζήλο να μάθει για τα ουράνια πράγματα και δεν βλέπει όσα γίνονται μπροστά του, μεσ' στα πόδια του. Η παρατήρηση αυτή, συμπληρώνει ο Πλάτων, δεν αφορά μόνο στον Θαλή, αλλά, γενικότερα, σε όλους τους φιλοσόφους. Τους τελευταίους αυτούς η πραγματικότητα δεν τους ενδιαφέρει ιδιαίτερα. Ο Πλάτων λέει χαρακτηριστικά ότι οι φιλόσοφοι είναι ενδεχόμενο να μην ξέρουν ακόμη "για τον διπλανό τους και τον γείτονά τους όχι μόνο

τι κάνει, αλλά και αν πρόκειται για άνθρωπον ή κάποιο άλλο πλάσμα" ([95] 174b). Οι φιλόσοφοι δεν επιζητούν να μάθουν τι, πράγματι, συμβαίνει στον κόσμο. Τούτο, ειδικώς στην εποχή που διανύομε, οι επιστήμονες, με την εκπληκτική πρόοδο που έχει σημειωθεί στους χώρους της έρευνάς των, μπορούν να το εξασφαλίσουν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Ο στόχος των φιλοσόφων είναι να επισημάνουν τι θα μπορούσε *λογικώς* να ισχύει στον κόσμο. Είναι αλήθεια ότι τα πράγματα, τα γεγονότα και τα πλάσματα υπάρχουν και εκδηλώνονται κατά έναν ορισμένο τρόπο, με τον οποίο πολλές φορές εξοικειωνόμαστε τόσο πολύ, ώστε να μη μπορούμε να τα φανταστούμε να υπάρχουν και να εκδηλώνονται με άλλον τρόπο. Θα ήταν *λογικώς* δυνατόν, όμως, κατά παρέκκλιση προς την εξοικείωση που έχομε με τα πράγματα, τα γεγονότα και τα πλάσματα, αυτά να υπάρχουν και να εκδηλώνονται *διαφορετικά*; Αυτό είναι το ερώτημα που ενδιαφέρει τους φιλοσόφους. Έτσι, ενώ, παραδείγματος χάριν, είναι σ' όλους μας γνωστό ότι όλα τα κοράκια είναι μαύρα, οι φιλόσοφοι ισχυρίζονται ότι θα ήταν λογικώς δυνατόν, ωστόσο, να υπάρχουν και λευκά κοράκια. Εκείνο που τους ενδιαφέρει είναι να κατοχυρώσουν ό,τι είναι *λογικώς* έγκυρο, άσχετα αν αυτό δεν επιβεβαιώνεται από την υφιστάμενη πραγματικότητα.

Η εκ μέρους των φιλοσόφων αναζήτηση των λογικών εκδοχών υπό τις οποίες μπορούν να υπάρχουν και να εκδηλώνονται τα πράγματα, τα γεγονότα και τα πλάσματα στον κόσμο, τους οδηγεί ενίοτε σε ισχυρισμούς που ακού-

γονται παράδοξοι. Γνωστές στην ιστορία της φιλοσοφίας έμειναν, λόγου χάριν, οι παράδοξες υποθέσεις του Ζήνωνος του Ελεάτη, ονομαστού φιλοσόφου του πέμπτου προ Χριστού αιώνος, με τις οποίες ήθελε να δείξει ότι *λογικά* η κίνηση, που πιστεύομε ότι υφίσταται στον κόσμο, δεν θα πρέπει να υπάρχει ([5] 239b 5-240a 17). Κατά την επιχειρηματολογία του Ζήνωνος του Ελεάτη, δηλαδή, αν, για παράδειγμα, κάποιος, έστω ο Πέτρος Α., ήθελε να διασχίσει διαγωνίως το δωμάτιό του από την μια άκρη ως την άλλη, αυτό θα ήταν λογικώς αδύνατον να το πράξει. Και τούτο, διότι, για να διατρέξει ο Πέτρος Α. την απόσταση αυτή, ας την ονομάσομε, χάριν ευκολίας, ΧΨ, θα πρέπει να περάσει προηγουμένως από το μέσον της, θα πρέπει, μ' άλλα λόγια, να διατρέξει το ήμισυ, το εν δεύτερον της απόστασης ΧΨ· για να φτάσει, όμως, στο μέσον της απόστασης ΧΨ, θα πρέπει να περάσει προηγουμένως από το μέσον του ημίσεως της απόστασης ΧΨ, ήγουν θα πρέπει να διατρέξει το εν τέταρτον της απόστασης ΧΨ, πράγμα που προϋποθέτει ότι θα πρέπει να διατρέξει προηγουμένως το εν όγδοον, το εν δέκατο έκτον, το ένα τριακοστό δεύτερο, το εν εξηκοστό τέταρτο και ούτω καθεξής επ' άπειρον. Έτσι, λογικά δεν θα μπορέσει ποτέ ο Πέτρος Α. να διασχίσει διαγωνίως το δωμάτιό του από την μια ως την άλλη άκρη, αλλά θα πρέπει να είναι μονίμως καθηλωμένος κάπου στην αφετηρία. Ένας τέτοιος ισχυρισμός, ασφαλώς, φαίνεται στον καθένα μας εξωφρενικός. Δεν αρκεί παρά να βάλομε τον Πέτρο Α. να επιχειρήσει να διασχίσει διαγωνίως το δωμάτιό του, για ν' αποδειχθεί η αυθαιρεσία

της υπόθεσης αυτής. Εν τοιαύτη περιπτώσει, ποια είναι η σκοπιμότητα του φιλοσοφικού ισχυρισμού ότι δεν πρέπει να υπάρχει κίνηση στον κόσμο; Είναι αδύνατον ο Ζήνων ο Ελεάτης, όταν διετύπωνε τις παράδοξες υποθέσεις του, να μην ήξερε ότι, κατ' αντίθεσιν, προς ό,τι ο ίδιος υπεστήριζε, ο "ωκύπους" Αχιλλεύς, τρέχοντας σε αγώνα δρόμου με την χελώνα, θα την κέρδιζε, όσο πριν από εκείνον και αν ξεκινούσε αυτή, ή ότι το βέλος, που διαγράφει μιαν ορισμένη τροχιά, κινείται κ.λπ. Γιατί αμφέβαλε, λοιπόν, για τόσο προφανή πράγματα ο αρχαίος Έλλην φιλόσοφος και, γενικότερα, τι επιδιώκουν οι φιλόσοφοι, όταν αμφισβητούν ακόμη και ό,τι είναι πρόδηλο και αυτονόητο, διερωτώμενοι εάν και πώς θα ήταν λογικώς δυνατόν να είναι αυτό διαφορετικό;

Οι φιλόσοφοι είναι σαν τους σκοινοβάτες, που οφείλουν, για την ασφάλειά τους, πριν επιχειρήσουν να περπατήσουν πάνω στο τεντωμένο σκοινί, να δοκιμάσουν την αντοχή του, ασκώντας πάνω του πίεση μεγαλύτερη από την πίεση που ασκεί σ' αυτό το βάρος του σώματός των. Οι φιλόσοφοι, αναλαμβάνοντες να ελέγξουν την λογική αντοχή των εννοιών, των όρων και των προτάσεων, που μεταχειριζόμαστε για να δηλώσομε την ύπαρξη και την συμπεριφορά των διαφόρων πραγμάτων, γεγονότων ή πλασμάτων του κόσμου, δεν περιορίζονται στο να διαπιστώσουν, απλώς, εάν οι έννοιες, οι λέξεις ή οι προτάσεις που χρησιμοποιούμε είναι λογικά θεμιτές, όπως τις χρησιμοποιούμε. Για παράδειγμα, η έννοια του μαύρου κορακιού (ή η πρόταση "τα κοράκια είναι μαύρα") είναι

λογικά έγκυρη. Η διαπίστωση αυτή, όμως, δεν αρκεί στους φιλοσόφους. Οι τελευταίοι αυτοί, αναλύοντες την έννοια του κορακιού διαπιστώνουν, επίσης, ότι είναι λογικώς δυνατόν ένα κοράκι να έχει κάποιο άλλο, εκτός από το μαύρο, χρώμα —να είναι, λόγου χάριν, λευκό. Η λογική εικόνα των φιλοσόφων για τα κοράκια είναι, σαφώς, ευρύτερη από την πραγματική εικόνα τους, ευρύτερη, δηλαδή, από την όψη των κορακιών που συναντάμε στην ζωή μας. Το γεγονός αυτό μας δίνει την δυνατότητα —καθόσον οτιδήποτε είναι λογικά θεμιτό μπορεί και να υλοποιηθεί ([86] σ. 16)— εάν συναντήσομε ένα λευκό κοράκι, να το αντιμετωπίσομε σαν κοράκι και όχι σαν κάποιο άλλο πλάσμα. Κάπως έτσι δεν συμπεριφέρεται και ο σκοινοβάτης; Επειδή έχει από πριν ελέγξει την αντοχή του σκοινιού, ασκώντας πάνω του μεγαλύτερη πίεση από όση ασκεί σ' αυτό το βάρος του σώματός του υπό κανονικές συνθήκες, πρέπει να αισθάνεται ασφαλής ότι το σκοινί δεν θα σπάσει, εάν, την ώρα που βαδίζει πάνω σ' αυτό, για κάποιον έκτακτο —ψυχολογικό, για παράδειγμα— λόγο τραντάξει με το σώμα του το σκοινί και ασκηθεί έτσι πάνω του μεγαλύτερη πίεση από όση ασκεί σ' αυτό το σώμα του υπό κανονικές συνθήκες. Όπως, στην προκειμένη περίπτωση, το σκοινί δεν θα πρέπει να σπάσει χάρη στην προνοητικότητα του σκοινοβάτη, έτσι και η έννοια του κορακιού, χάρη στην πρόνοια των φιλοσόφων, δεν θ' ανατραπεί, εάν, πράγματι, συναντήσομε ένα λευκό κοράκι. Οι φιλόσοφοι, λοιπόν, αμφισβητώντας προκαταβολικώς την πραγματικότητα, όπως αυτή είναι παγιωμένη στις συνειδήσεις των

καθημερινών, απλών ανθρώπων, σχηματίζουν εικόνες για τα πράγματα, τα γεγονότα και τα πλάσματα του κόσμου, οι οποίες, καθώς είναι ευρύτερες ή αποκλίνουν από την πραγματικότητα, είναι πιθανόν μεν να φαίνονται παράδοξες ή, ακόμη, και να είναι αυθαίρετες, δεν παύουν, όμως, να είναι χρήσιμες, καθόσον, έχοντάς τες κανείς υπ' όψει του, μπορεί, χωρίς να υφίσταται κανέναν διανοητικό αιφνιδιασμό, "σαν έτοιμος από καιρό", όπως λέει ο ποιητής ([58]), ν' αντιμετωπίζει τις εκάστοτε σημειούμενες στον κόσμο μεταβολές.

Οι φιλοσοφικές εικόνες, βέβαια, δεν αναφέρονται μόνο στα κοράκια ή, όπως ανέφερα παραπάνω, στην κίνηση των διαφόρων όντων, στον θεό, στις ηδονές και στο τι πρέπει ή τι είναι σωστό να κάνουν οι άνθρωποι. Οι φιλόσοφοι, καθώς είδαμε, είναι δυνατόν να ξεκινήσουν τις πνευματικές περιπλανήσεις των από απλές, καθημερινές εμπειρίες. Μοιραία, λοιπόν, ο πλούτος της ανθρώπινης εμπειρίας (ο οποίος υπαγορεύεται τόσον από την ποικιλία των ενδιαφερόντων των ανθρώπων, όσο και από τον απροσδιόριστο αριθμό των σημείων αναφοράς των ενδιαφερόντων τους) συνεπάγεται την πολυσημία των φιλοσοφικών εικόνων.

Ο Ludwig Wittgenstein είχε παρομοιάσει την φιλοσοφία μ' ένα κιβώτιο εργαλείων ([128] §11). Μέσα σ' ένα κιβώτιο εργαλείων υπάρχουν ένα σφυρί, ένα κατσαβίδι, μια τανάλια, ένα ζύγι, ένα αλφάδι κ.λπ. Χρησιμοποιούμε καθένα από τα εργαλεία αυτά, για να κάνομε μια διαφορετική δουλειά. Προκειμένου να καρφώσομε, μεταχειριζόμαστε το σφυρί· για να βιδώσομε μια βίδα, χρησιμοποι-

ούμε το κατσαβίδι και ούτω καθεξής. Οι δουλειές αυτές είναι μεν διαφορετικές μεταξύ τους, αλλά για καθεμιά από αυτές μεταχειριζόμαστε ένα εργαλείο που το παίρνομε από το *ίδιο* κιβώτιο εργαλείων. Οι λέξεις ή οι έννοιες που χρησιμοποιούν οι φιλόσοφοι μοιάζουν με τα εργαλεία και τις μεταχειρίζονται, όπως χρησιμοποιούμε τα εργαλεία, για διαφορετικές δουλειές. Έτσι, άλλες λέξεις και έννοιες χρησιμοποιούν, όταν θέλουν ν' αξιολογήσουν ηθικά τα πρόσωπα και τις πράξεις των ή για να υποδείξουν έναν τρόπο συμπεριφοράς που πρέπει οι άνθρωποι ν' ακολουθούν στην ζωή τους· άλλες λέξεις και έννοιες μεταχειρίζονται, όταν θέλουν ν' αναφερθούν στον θεό και την σχέση μας προς αυτόν· άλλες λέξεις και έννοιες χρησιμοποιούν, όταν θέλουν να μιλήσουν για την δυνατότητά μας να γνωρίσομε και τα κριτήρια που πρέπει να διέπουν τον στοχασμό των επιστημόνων· άλλες λέξεις και έννοιες μεταχειρίζονται, όταν θέλουν να εκφραστούν για την ομορφιά και την αισθητική απόλαυση που μας προκαλούν τα έργα τέχνης· άλλες λέξεις και έννοιες χρησιμοποιούν, όταν θέλουν να προσδιορίσουν τις αρχές πάνω στις οποίες, σε μια πολιτεία, πρέπει να στηρίζονται οι νόμοι και η συμπεριφορά της άρχουσας τάξης και των πολιτών της· άλλες λέξεις και έννοιες μεταχειρίζονται, όταν θέλουν να πουν ποια είναι η ουσία του κόσμου —αν, πίσω από την ροή των φαινομένων, υπάρχει κάτι σταθερό και μόνιμο ή αν, απεναντίας, όλα υπόκεινται σε μιαν αέναη μεταβολή— και ούτω καθεξής. Υπάρχουν πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους δουλειές που κάνουν οι φιλόσοφοι, χρησι-

μοποιώντας για καθεμιά από αυτές διαφορετικές λέξεις ή έννοιες, τις οποίες, όμως, παίρνουν από το ίδιο κιβώτιο, από το κιβώτιο της φιλοσοφίας.

Συγκεκριμένα, ο κοινός τόπος των λέξεων ή των εννοιών, που μεταχειρίζονται οι φιλόσοφοι στις διάφορες δουλειές τους είναι ότι καθεμιά τους εκφράζει την μεγαλύτερη δυνατή λογική πληρότητα του πράγματος, του γεγονότος ή του πλάσματος στο οποίον αναφέρονται οι χειριστές των. Η λογική αυτή πληρότητα, που οι φιλόσοφοι επιχειρούν να εξασφαλίσουν μέσα από την χρήση των λέξεων και των εννοιών τους, συνδέεται ενίοτε με την αμφισβήτησή τους για την πραγματικότητα, όπως αυτή είναι παγιωμένη στις συνειδήσεις των απλών, καθημερινών και ανυποψίαστων, εν πολλοίς, ανθρώπων.

Στο βιβλίο μου αυτό είναι αδύνατον να περιλάβω όλες τις δουλειές που κάνουν οι φιλόσοφοι. Θα επιχειρήσω, λοιπόν, να περιγράψω ένα μέρος από τις δραστηριότητές των. Συγκεκριμένα, θ' αναφερθώ στις προσπάθειες των φιλοσόφων, στις αμφισβητήσεις των και στον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζονται τις λέξεις ή τις έννοιες που απαιτούνται για την αντιμετώπιση προβλημάτων, τα οποία ανάγονται σε τρεις ιδιαίτερα σημαντικές περιοχές της ανθρώπινης εμπειρίας —ήγουν στον θεό, την γνώση και την ηθική πράξη.

Προηγουμένως, όμως, θα ήθελα να ευχαριστήσω και από την θέση αυτή ορισμένα πρόσωπα: τον Αναπλ. Καθηγητή Δημήτριον Κούτρα, για την βοήθειά του στην γλωσσική επεξεργασία του κειμένου μου, τον φίλο μου

και σκηνοθέτη, εκτός των άλλων, Στέλιον Γούτη, για την αισθητική επιμέλεια του εξωφύλλου και την συνάδελφο Αναστασία Παπακωνσταντίνου, στην οποίαν και αφιερώνω το βιβλίο μου αυτό, για την πολύπλευρη και, συγχρόνως, πολύτιμη συνεισφορά της.

Τομέας Φιλοσοφίας
Πανεπιστήμιο Αθηνών ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Ν. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ